

Sine Penthin Grumløse

Fra børns behov til forældres valg

– et kritisk blik på de sidste 50 års danske familiepolitik

Resumé

Artiklen er skrevet på baggrund af mit ph.d.-forsvar afholdt på Roskilde Universitet i juni 2014 og formidler viden om, hvordan et godt hverdagsliv for et småbarn er blevet italesat inden for dansk familiepolitik i perioden 1960-2010. I artiklen er der særligt fokus på, hvordan forståelsen af småbarnets gode liv er blevet forhandlet og blevet til i et net af divergente samspil, der på den ene side kan lokaliseres som udsagn, der fungerer sammen og på den anden side kan ses i samspil med samfundets udvikling fx på dagtilbudsområdet. Således formidler artiklen viden om, hvordan 1960ernes samfundsmæssige ændringer fulgtes af en ny familiepolitisk dagsorden på Christiansborg, hvor nye spørgsmål blev stillet og nye problemstillinger blev betragtet som familiepolitisk relevante problemstillinger, der krævede familiepolitiske løsninger. Hidtil havde dansk familiepolitik alene haft interesse for de familier, der levede i økonomisk eller moralsk fattigdom. Det nye var, at der kom fokus på børn og børnefamiliers hverdagsliv *i det hele taget*.

Nye spørgsmål på 1960ernes familiepolitiske dagsorden var: Hvor skal de yngste

børn være, når moderen har arbejde uden for hjemmet? Hvilke behov har småbørn for omsorg og samvær? Hvilken familiepolitik kan understøtte opfyldelsen af børns dokumenterbare behov? Disse spørgsmål var centrale i dansk familiepolitik frem til begyndelsen af 1980erne, og fra politisk hold søgte man svar på spørgsmålene ved at inddrage forskningsbaseret viden om børn. Vægtige argumenter i det familiepolitiske arbejde var således argumenter, der kom fra forskningsverdenen.

I løbet af 1980erne ændredes familiepolitikken, og anderledes end tidligere var vægtige udsagn funderet i partiernes meninger og holdninger og ikke længere i børneforskningen. Familiepolitikens grundlæggende argumentation ændredes således fra, at man på Christiansborg mente at *vide*, hvad der var de familiepolitiske relevante problemstillinger og mente at *vide*, hvad der var de mulige løsninger til, at der udvikledes en eksplicit ideologibaseret familiepolitik, hvor familiepolitisk relevante problemstillinger og mulige løsninger blev begrundet i partiernes øvrige politik og dermed partipolitiske meninger og holdninger.

I første omgang var den holdningsbaserede familiepolitik fløjpolitisk i den forstand, at

venstrefløjen mente ét om familiepolitikken og højrefløjen mente noget andet om familiepolitikken, og de forskellige meninger og holdninger hang sammen med fløjenes i øvrigt forskellige syn på forholdet mellem borger og stat. I anden omgang blev den holdningsbaserede familiepolitik mere enslydende, da fløjene i midten af 1990erne nærmede sig hinanden med et fælles grundlæggende neoliberalt menneskesyn, hvor "forældres frie valg" blev et fælles familiepolitisk mantra. Således nærmede den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv sig en fælles forståelse af, at god familiepolitik er den politik, der kan understøtte forældres handlefrihed, fordi forældres handlefrihed sikrer børn et godt hverdagsliv. Hvor man tidligere havde stillet spørgsmål som: Hvad er et godt hverdagsliv for et småbarn? Stillede man nu spørgsmålet: Hvordan sikrer vi forældres mulighed for at tilrettelægge familiens hverdag, som de vil? Dermed var dansk familiepolitik mindre optaget af børns hverdagsliv og mere optaget af forældres valgmuligheder. I kølvandet på det forældrecentrede blik kom fokuset på de forældre, der ikke mentes at magte det frie valg.

Disse mange skift i forståelser og fokus, samt et bud på hvordan de familiepolitiske variationer kan betragtes i en diskursanalytisk optik, er omdrejningspunktet for denne artikel. Således vil artiklen vise, hvordan dansk familiepolitik manifesterede sig med et fokus på det almindelige børneliv i løbet af 1960erne, og hvordan det tre til fire årtier senere gav mening, at almindelige børns almindelige hverdagsliv var forsvundet fra den familiepolitiske dagsorden.

Som det vil blive understreget undervejs i artiklen, har ændringen af det familiepolitiske fokus fra børn til forældre ikke været uden betydning. Faktum er, at i løbet af de seneste årtier er almindelige børn gledet ud af den familiepolitiske linse i en sådan grad, at der i dag ikke spørges til det almindelige hverdagsliv. Samtidig er der i kraft af fokuset på foræl-

drenes egenskaber som forældre kommet et skærpet fokus på, hvad der *ikke* kan betragtes som et godt hverdagsliv. Men hvordan skal vi definere det uhensigtsmæssige børneliv, hvis vi ikke kan definere det hensigtsmæssige? Således argumenteres der for, at alle ville være bedre tjent med, at man fra politisk hold åbnede op for nogle af de diskussioner, som blev lukket ned som følge af den nyliberalistiske familiepolitiks indtog i Danmark. Men dette kræver en anden familiepolitisk ramme, hvor det betragtes som meningsfuldt at se familiers hverdagsliv som et fælles ansvar, og hvor det betragtes som en familiepolitisk nødvendighed at stille spørgsmål som: Hvad er bedst for barnet?

Nøgleord: Dansk familiepolitik, småbørn, diskursanalyse, forskning, ideologi

Indledning

Fra familiepolitisk hold har man interesseret sig for børn i førskolealderen ganske længe. I første del af det tyvende århundrede var de danske politikere særligt opmærksomme på børn, der voksede op i familier, som havde svært ved at leve op til tidens forståelse af "en god familie". Det var fattige familier og familier, hvor børnene ikke fik den nødvendige omsorg eller opdragelse. Disse børn søgte man fra politisk hold at hjælpe, fx ved at forældrene fik hjælp til opdragelsen af børnene, eller ved at børnene blev placeret i det, der blev betragtet som "en ordentlig familie". Hvis barnet blev vurderet som et, der havde brug for meget hjælp for at komme på rette køl, blev det placeret på et opdragelseshjem (jf. Lov om Behandling af forbryderske og forsømte Børn og unge Personer 1905).

Fra politisk hold havde man på dette tidspunkt *ikke* interesse for almindelige familier. Almindelige familier blev betragtet som autonome størrelser, der kunne klare sig uden familiepolitisk bevågenhed. Familiepolitikken forud for 1960erne kan således anskues som

en socialpolitisk foranstaltning (jf. Wichmann 2009).

Det var således nyt, da der i 1960'erne etableredes en ny familiepolitisk dagsorden, der havde interesse for det almindelige familieliv og særligt for familiernes småbørn og deres hverdagsliv. Over en ganske kort årrække kom børn i *det hele taget* til at fungere som familiepolitisk relevante subjekter, hvilket blandt andet afspejlede sig ved, at der blev søgt svar på andre spørgsmål i det familiepolitiske arbejde.

Denne artikel tager afsæt i den her beskrevne ændring i dansk familiepolitik. Ved at gå diskursanalytisk til værks vises det, hvordan skiftet fra "familiepolitisk fokus på de bekymringsvækkende børn" til "familiepolitisk fokus på børn i det hele taget" etableredes som et meningsfuldt skift i 1960'ernes politiske landskab, og hvordan interessen for børns almindelige hverdagsliv i de efterfølgende årtier var den fælles ramme for at etablere en dansk familiepolitik, der havde barnet i centrum. En ramme der på nogle tidspunkter var præget af enighed og sammenhæng og på andre tidspunkter af uenighed og splittelse. Sidst i artiklen vises det, hvordan de seneste årtiers familiepolitik har ændret sig fra at have fokus på børn og børns hverdagsliv til at have fokus på forældre og forældres tilrettelæggelse af familiens hverdag. Således konkluderes det, at vor tids familiepolitik fattes interesse for almindelige børns almindelige hverdagsliv.

Et diskursanalytisk studium af dansk familiepolitik

Med en Foucault-inspireret ramme undersøger afhandlingen "Den gode barndom – dansk familiepolitik 1960-2010 og forståelsen af småbarnets gode liv" (Grumløse 2014), hvordan børn i førskolealderen er blevet italesat i den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv. Det undersøges hvilke børn og problemstillinger, der er blevet betragtet som familiepolitisk relevante og på den baggrund har ført til forhandlinger og afsøgninger af "det gode

børneliv". Således bidrager afhandlingen med viden om, hvad der er blevet sagt om børnene, når hverdagslivet har været omdrejningspunkt for politiske diskussioner og forhandlinger, og hvilke lovgivningsmæssige foranstaltninger, som rækker ind i børns hverdagsliv, der er sat i værk i perioden.

Teoretisk og metodisk befinder afhandlingen sig inden for en diskursanalytisk forståelsesramme og den etnologiske, idéhistoriske og sociologiske forskning, der anvender en Foucault-inspireret analyse i arbejdet med at undersøge, hvordan forståelser og hverdagslivets praksisser fungerer i større kulturelle kontekster og ikke blot er naturligt forekommende (fx Damsholt 2000, Schmidt og Kristensen 1986, Villadsen 2004). Således arbejdes der i afhandlingen med at undersøge, hvordan forståelsen af småbarnets gode liv altid er i bevægelse, til forhandling og i forandring men også i samspil med, hvordan samfundet udvikles fx på dagtilbudsområdet. Lad det være sagt med det samme: Det er en udfordring at analysere, hvordan det talte ord og de gjorde handlinger hænger sammen uden at henfalde til strukturfunktionalisme. Men det er samtidig en analytisk pointe, at det er relevant at have blikket for, hvordan politiske rationaler og logikker hænger sammen med det levede liv og den samfundsmæssige udvikling.

I afhandlingen insisteres der på, at der er samtidigheder og sammenhænge på tværs af tid og sted *uden*, at der med en diskursanalytisk tilgang kan blotlægges kausale forbindelser. Der kan først og fremmest fremanalyseres samtidigheder, rationaler, struktureringer og materielle udtryk. Afhandlingen er skrevet i erkendelse af, at en Foucault-inspireret analyse *ikke* er adoptionen af en metode, men snarere inspirationen til et blik og en særlig forståelse af, hvordan forskelligartede samtidigheder fungerer og må betragtes sammen uden, at det er hensigten at udpege årsagssammenhænge og blotlægge entydige forbindelser mellem det, der siges og det, der gøres.

Som det for eksempel vil fremgå af artiklen, udbygges og udvikles børns dagtilbud ganske gevaldigt i perioden 1960-2010. Samtidig med denne udbygning ændres forståelsen af børns dagtilbud. Daginstitutioner går fra at fungere og blive forstået som egentlige nødforanstaltninger til at være en del af nogle børns hverdagsliv for senere at fungere og blive forstået som en almindelig del af børns hverdag (jf. Grumløse 2014). Således er 1960'erne kendetegnet ved at have få vuggestuepladser og vuggestuen betragtes som dårlig for barnet, mens udbygningen af de yngstes dagtilbud kommer til sammen med pasningsgarantien i 1990'erne og en tale om, at det skal være muligt at få de yngste passet, hvis det er det, forældrene vil. Med den Foucault-inspirerede diskursanalyse undersøges det "forskelligartede samtidige" som noget, der så at sige hænger sammen. Altså den samtidige familiepolitiske tale og samfundsmaterialitet, der forbinder sig til børns hverdagsliv og *tilsammen* bliver et udtryk for, hvordan det, der betragtes som et normalt hverdagsliv for et småbarn, etableres og ændres i såvel tale som materialitet. Dette greb kan bidrage med viden om, hvordan den samfundsindretning, som synes os naturlig og logisk, er del af en større historisk kontekst, hvor forståelser, forskelligartede betingelser og vilkår fungerer som del af samme diskurs.

Således etableres der i afhandlingen en analysestrategi, der, inspireret af Foucaults forståelse af diskursens procedurer (fx Foucault 2001), søger at favne diskursen som en enhed af stabilitet og forandring, ord og materialitet. Der er særligt fokus på, hvordan udsagn om småbørn fungerer sammen fx ved at bekræfte eller betvivle hinandens rigtighed, og hvordan der er en kontinuerlig forhandling i gang om, hvad der kan betragtes som sandt og usandt at sige om børn. Ligeledes er der kontinuerligt fokus på, hvordan adgangen til diskursen er reguleret af diskursen selv og dermed hvordan det reguleres, hvem der kan komme til orde på et givent tidspunkt (Grumløse 2014:

31ff). Fx har børnelæger og –psykologer på nogle tidspunkter haft direkte adgang til den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv i og med, at disse faggrupper er blevet bedt om at informere familiepolitikken med netop deres fagligt funderede viden om børn. På andre tidspunkter er selvsamme faggrupper blevet udelukket fra det familiepolitiske arbejde. Denne adgangsregulering er særlig tydelig, når dansk familiepolitik bevæger sig fra at basere sig på viden om børn til at basere sig på meninger og holdninger til børn. Ved at undersøge diskursen over tid har det således været muligt at se, hvordan adgangen til den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv altid er i bevægelse og til forhandling.

Når det er sagt, er den Foucault-inspirerede analysestrategi udviklet i erkendelse af, at diskurser ikke findes som fast definerbare størrelser, hvorfor det ikke er muligt at definere forskningsobjektet "Den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv" på forhånd. Det er et vilkår, at diskursen er afgrænset af forskeren, der søger at lokalisere de udsagn, der er del af samme diskursive formation, og derved kredser om samme emner, subjekter eller objekter (Foucault 2005, se også: Andersen 1999: 28ff). Således er diskursen afgrænset undervejs i analysen, hvor materiale er blevet læst og vurderet med henblik på diskursens afgrænsning. I analyseprocessen har dette betydning, at der er foregået en vidtfavnende læsning af dokumenter, der er blevet til i arbejdet for at *forme* eller *informere* dansk familiepolitik i Christiansborg-regi, og som har beskæftiget sig med børn eller børnefamiliers hverdagsliv. Dette er en lang række folketingsdebatter, kommissioners og udvalgs rapporter samt lovforslag og dokumenter frembragt som led i de politiske beslutningsprocesser.

Det er helt grundlæggende, at diskursen i dette perspektiv afgrænses *indadtil*. Udsagn fungerer sammen i forhold til det, der tillægges mening i kraft af udsagnenes sameksistens (Foucault 2005: 68) – i dette tilfælde småbørns

hverdagsliv. Således er noget materiale blevet vurderet at være del af den familiepoltiske diskurs om småbarnets gode liv, mens andet ikke er.

I arbejdet med etableringen af en egentlig analysestrategi har det været hensigten at udvikle en analysestrategi, hvormed det er muligt at undersøge, hvordan forskellige udsagn om småbørns hverdagsliv sameksisterer trods uenigheder *inden for* den samme diskurs. Pointen med at anvende netop Foucaults diskursbegreb er, at der i Foucaults definition af en diskurs er mulighed for, at forskelligheder og uoverensstemmelser er til stede i den samme diskurs og i forhold til den konkrete analyse: Forskellige forståelser, af hvad der er et godt hverdags- og familieliv for småbørn, eksisterer inden for samme familiepoltiske diskurs om småbarnets gode liv. I denne optik forholder forskellige udsagn sig til de samme subjekter – fx småbørn og til de samme begreber – fx et godt hverdags- og familieliv og i kraft af, at de forholder sig til de samme subjekter, objekter og begreber, kan udsagnene i en Foucault inspireret analysestrategi betragtes som del af samme diskurs (jf. Foucault 2005). Udfordringen bliver så at få viden om, *hvordan* udsagn tillægger mening til subjekter, objekter og begreber, og hvordan forskellige udsagn og forståelser strides *i diskursen* (jf. Foucault 2001: 42f, Villadsen 2004: 21).

Inspireret af blandt andre den danske filosof Anders Fogh Jensen arbejdes der i analysen med et samtidigt diakront og synkront greb (Fogh Jensen 2005). Fogh Jensen anvender roulademetaforen og beskriver det samtidige dobbeltgreb som, at man som analytiker:

(...) gennemskære[r] en hindbærroulade på to forskellige måder: Det diakrone snit er et snit på langs af løbet, der gør det muligt at se, hvorledes syltetøjet løber undervejs i rouladen, mens det synkron snit er et snit på tværs i løbet, som man ville skære en skive, der synliggør, hvorledes syltetøjet vikler sig rundt i den enkelte skive (Fogh Jensen 2005: 28f)

De to snit, som Fogh Jensen her beskriver, er blikket for, hvordan en Foucaultinspireret analysestrategi må spørge til, hvordan diskursen ser ud *i* tid og hvordan den ændres *over* tid. Syltetøjet skal i denne optik ikke forstås som en fast struktur, der blot skal blotlægges. Det er snittene, som deler rouladen, der skal forstås som to forskellige perspektiver på forskningsobjektet. I arbejdet med det samtidige synkron og diakron blik på diskursen har det været hensigten at give et kvalificeret bud såvel på, hvordan dansk familiepoltik forandres over tid som på, hvad der har været/er i gang i diskursen på et givent tidspunkt.

På baggrund af denne korte præsentation af afhandlingens analysestrategi skal det i det følgende handle om, hvordan der i 1960erne etableredes en ganske anderledes familiepoltisk dagsorden, end den man tidligere havde set i Danmark.

Familiepoltisk optakt

Før 1960erne var der i Danmark familiepoltisk fokus på de bekymringsvækkende børn. Når emnet var børn i førskolealderen, var de familiepoltisk relevante subjekter de børn, der levede i økonomisk eller åndelig fattigdom (fx Befolkningskommissionen 1937 og 1938 og Kampmann 1950). I 1930erne kom dette til udtryk i Befolkningskommissionens arbejde, hvor blikket på de dårligst stillede familier skærpedes. I kølvandet på Befolkningskommissionens virke etableredes foranstaltninger, der skulle hjælpe børnefamilier "på vippen". Dette affødte blandt andet reducere i omkostningerne ved fødsel, etablering af mælkerationer til vordende mødre (1946), Lov om husmoderafløsning (1949) og Lov om børnetilskud til de mest trængende familier (1950). Man talte på dette tidspunkt om en positiv befolkningspoltik, som:

En støtte til de familier, hvori der fødes og opdrages sunde Børn, er derfor ikke blot – som anført – et vigtigt Led i en positiv Befolkningspoltik,

men den fyldestgør tillige Samfundets moralske Forpligtigelse til at overtage en Del af den økonomiske Byrde, som paahviler de Forældre, der opdrager og ernærer den Børneflokk, der er Samfundets fremtidige Rigdomskilde. (Befolkningskommissionen 1937: 5)

Sideløbende med den positive befolkningspoltik fungerede den negative befolkningspoltik. Som den senere socialminister K.K. Steincke udtrykte det i udgivelsen *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* allerede i 1920:

Enhver, der lever, ethvert menneskeligt Væsen skal have Ret til den lykkeligst mulige Tilværelse, og skal, om fornødent, beskyttes og plejes. Kun i én Henseende må samfundet være paa sin Post: med Hensyn til Forplantningen. Hvis et menneskeligt Væsen, der er belastet med arvelige Anlæg, nu engang er født, skal han have ret til at leve og glæde sig ved Tilværelsen, saa vidt han kan og Hensynet til hans Medmenneskers Velværd tillader det, men én ret skal han miste, én Mulighed skal berøves ham, nemlig at overføre sine Mangler til Efterkommerne og paa den Maade at forevige og mangedoble Ulykken. Denne Dobbelttanke betyder Forsoningen mellem den i Naturen herskende Udvælgelsesgrundsætning: Vi behandler >>Undermaaleren<< med al Omsigt og Kærlighed, men forbyder ham blot til Gengæld at formere sig. (Steincke 1920: 237)

I løbet af 1920erne og 1930erne etableredes en række lovgivningsmæssige foranstaltninger, hvor befolkningens reproduktion søgtes reguleret fx via ægteskabsforbud (Koch 2000). Datidens familiepoltik kan således betragtes som en familiefokuseret politik, der understøttede nogle familiers hverdagsliv og afskar andre fra at stifte familie. Historiker Margit Wichmann beskriver datidens familiepoltik, som en politik, der: "(...) førte en "skyggetilværelse" sammenlignet med den voldsomme udvikling på andre socialpoltiske områder." (Wichmann 2009: 366). En anden måde at betragte dette forhold på er at se familiepoltikkens skyggetilværelse som resultatet af,

at den ganske eksplicitte familiepoltik netop var et socialpoltisk værktøj, hvis formål var at sikre en befolkning af bedst tænkelig kvalitet (Banke 1999, Grumløse 2014: 58ff).

Familiepoltikken ændres

I løbet af 1960erne ændrede familiepoltikken fokus fra de bekymringsvækkende børn til alle børn. I Folketingssalen stillede politikerne nye spørgsmål, og Danmarks første egentlige familieministerium blev etableret i 1966. Desuden fik Kommissionen vedrørende kvindernes stilling i samfundet til opgave at finde svar på en række spørgsmål desangående børns og forældres hverdagsliv. Dette resulterede blandt andet i udgivelsen *Betænkning vedrørende Familiens og Børnenes tilpasning* (Betænkning nr. 575) i 1970.

Nye spørgsmål, der fandt vej til den familiepoltiske diskurs om småbarnets gode liv, var blandt andre: Hvad er småbørns dokumenterede behov? Hvordan bør børns hverdag tilrettelægges? Hvordan etablerer vi fra politisk hold den nødvendige politik, der sikrer barnets bedste? Som det også fremgår af Kommissionen vedrørende kvindernes stilling i samfundets øvrige udgivelser, var en væsentlig årsag til den familiepoltiske interesse for *alle* børn, at det hverdagsliv, der hidtil var blevet forstået som rammen for "det gode liv", var under forandring (fx Kommissionen vedrørende kvindernes stilling i samfundet 1974). Særligt bekymringsvækkende mente man, det var, at flere mødre end tidligere tog arbejde uden for hjemmet af *lyst* og ikke blot af *nød* (jf. Ministeriet for familiens anliggender 1967: 13, Kommissionen vedrørende Kvindernes Stilling i Samfundet 1974). Med en bekymring for at det almindelige hverdagsliv forandredes i en uhensigtsmæssig retning, gav det ganske god mening, at børn *i det hele taget* kom på den familiepoltiske dagsorden. Ligeledes gav det mening at få klarlagt, hvilke behov småbørn har og hvilken politik, der mentes at kunne støtte op omkring sikringen af børnenes behov.

Hvilke behov har småbørn?

I arbejdet med den nye familiepolitiske dagsorden kom fagfolks viden om børn til at spille en afgørende rolle. Udvalget vedrørende familiens og børnenes tilpasning (nedsat af Kommissionen vedrørende kvindernes stilling i samfundet i 1965) bad som et led i deres arbejde repræsentanter for lægevidenskaben og børnepsykologien redegøre for, hvad der er småbarnets dokumenterede behov og hvilken:

(...) betydning, det kan antages at have for mindre børns udvikling, at barnets moder opholder sig i hjemmet sammen med barnet om dagen.

Det lægevidenskabelige fakultet afgav resposum i januar 1967. Heri fremhæver overlæge, dr. med. Kai Tolstrup, rigshospitalets børnepsykiatriske afdeling, at der er et særligt behov for samvær mellem moder og barn i hjemmet i barnets første 2 leveår. Efter overlægens opfattelse bør man i denne periode fra samfundets side lette moderens situation, så hun ikke f. eks. af økonomiske grunde tvinges bort fra hjemmet til udeerhverv. (Ministeriet for Familiens anliggender 1967: 13)

Som det fremgår af citatet var lægevidenskabens repræsentanter ikke i tvivl. Småbørn har et helt særligt behov for samvær med moderen, og sikres dette samvær, har børnene de bedste udviklingsbetingelser. I Folketingssalen blev denne forståelse, af hvilke behov småbørn har, gentaget af stort set alle partier (Grumløse 2014).

Børnelægers viden om småbørns behov var på dette tidspunkt fundamentet for vægtige familiepolitiske argumenter, hvilket fremgår af tidens folketingsdebatter. I det følgende er det Socialdemokratiets socialpolitiske ordfører ved en debat om etableringen af en statsfinansieret moderskabsydelse:

Jeg tror, jeg er helt i pagt med al moderne børnepsykologi, når jeg og mit parti gerne vil gøre en særlig indsats for at holde mor og barn sammen den første tid f.eks. i halvandet år. Det lille barn skal have mulighed for at have nær kontakt med

ét menneske, og så er moderen nærmest. Får det ikke denne nære kontakt, er der stor fare for, at det bliver usikkert, nervøst og rastløst. Det gælder sådan set alle unger; det gælder ællinger, abebørn og også menneskebørn. (Den socialpolitiske ordfører for Socialdemokratiet i: Folketingstidende 1966-67, Forhandlingerne II, spalte 4685)

Samme viden om børn kunne den samtidige socialpolitiske ordfører fra Det Konservative Folkeparti hæfte sine argumenter på:

Vi mener heller ikke, det er så rimeligt, at hun [moderen] går ud og arbejder, for det er nu ved forskellige forskeres hjælp klarlagt, at ingen sinde i et menneskes tilværelse trænger det så hårdt til en moders omsorg som i de første leveår (Asger Jensen i: Folketingstidende 1965-66, Forhandlingerne II, spalte 3982).

Det var altså med direkte henvisning til lægekundskabens viden om småbørn, at de danske politikere argumenterede for, at de yngste burde vokse op i en familie med en hjemmegående moder. Således etableredes en småbørnsfokuseret familiepolitik, der kunne kobles direkte til det udviklingspsykologiske behovsbegreb, som det var blevet præsenteret af den britiske læge John Bowlby få år tidligere (fx Bowlby 1953).

Datidens succesfulde familiepolitik var da også karakteriseret ved at være den politik, der mentes at kunne sikre en øget frekvens af hjemmepassede børn. I en tid hvor netop samværet med moderen i hjemmet mentes at kunne sikre børnene de rette udviklingsbetingelser, gav det ganske dårlig mening at argumentere for en anden familiepolitik end den, der netop sikrede hjemmepasning til flest mulige børn. På tværs af partierne arbejdede man på at etablere en egentlig moderskabsydelse. En statsgaranteret månedlig ydelse, der kunne sikre, at færre kvinder fandt det nødvendigt at tage arbejde uden for hjemmet, mens børnene var små. Partierne blev dog aldrig enige om, hvordan moderskabsydelsen skulle finansieres

og trods enighed om ordningens nødvendighed, blev lovforslaget ikke vedtaget i folketinget (jf. Grumløse 2014, 35f). Dette fik den socialdemokratiske ordfører til at undskylde fra Folketingets talerstol:

Jeg vil gentage min beklagelse af, at ministeren ikke har ment at kunne følge det familiepolitiske udvalgs forslag (...). Den mest almindelige opfattelse i samfundet er nu den, at barnet udvikler sig bedst, når det får lejlighed til at få en naturlig binding til moderen gennem den første tid af sit liv (Socialdemokratiets socialpolitiske ordfører i Folketingstidende 1966-1967, 1. Samling, spalte: 464f)

På den ene side var der altså ikke tvivl om, hvilke behov småbørn har og hvilken politik, der måtte etableres. På den anden side var dansk familiepolitik også dengang præget af at hænge sammen med mange andre ting herunder forhold på arbejdsmarkedet og tidens arbejdsmarkedspolitik. At efterspørgslen på ufaglært arbejdskraft steg gevaldigt i løbet af 1960erne vurderes således at spille ind på hvilke familiepolitiske løsninger, der kunne besluttes, og hvilke der måtte nedstemmes eller forsvinde, som det gjorde sig gældende for Lov om Moderskabsydelse.

Således fandt de politiske partier det ikke muligt at etablere den familiepolitik, som langt de fleste politikere var enige om var nødvendig. Anderledes så det ud i et land som Tyskland, hvor man løste samme udfordringer på arbejdsmarkedet ved en øget indvandring og på den baggrund gav familierne mulighed for fortsat at leve op til tidens forestilling om "den gode barndom" sikret af den hjemmegående moder og den udearbejdende fader (jf. Honekamp 2008, Wichmann 2009).

Der sættes spørgsmålstegn ved rigtigheden af småbørns behov?

I løbet af 1970erne blev den hidtidige enighed, om hvad der er småbarnets behov, udfordret. Mens den familiepolitiske diskurs i 1960erne

og første del af 1970erne var præget af en udbredt enighed om, at småbørn risikerer at lide modersavn, i fald barnet ikke er nok sammen med moderen, og denne enighed byggedes på lægevidenskabens viden om børnene, præsenterede blandt andre Børnekommissionen en anden forskningsbaseret viden om de yngste. På baggrund af det, der blev betegnet som tidens nyeste viden, blev det konkluderet, at børns risiko for jævnaldersavn var den problemstilling, man fra politisk hold burde være opmærksom på, da:

Børn, der lider af såkaldt "jævnaldrende-savn" har vist sig at være særlig udsatte for at få problemer med at udvikle sociale færdigheder som f.eks. kommunikation med andre, med at lære af udtrykke aggressioner hensigtsmæssigt, med at forstå kønsroller og med at få sammenhæng i deres moralvurderinger. (Børnekommissionen 1981: 84f)

Med inddragelsen af denne anden viden om børn og børns behov kom der i den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv uenighed om, hvem småbarnet egentlig savner ved sit fravær. Er det forældrene (moderen), eller er det børn på samme alder? I Folketingssalen kobledes de to forståelser, af hvilken viden om børn der er *den rigtige viden* om børn, sig til to grupperinger. Partierne til højre for midten talte imod etableringen af flere vuggestuepladser, fordi: "Vuggestuer er og bliver nødløsninger" (Inger Stilling Pedersen for Kristeligt Folkeparti i: Folketingstidende 1977-1978, Forhandling I, spalte 1787), mens man i partierne til venstre for midten argumenterede for, at der skulle etableres flere vuggestuepladser og en kort barselsperiode, fordi: "(...)[I forhold til barslens længde] jeg tror heller ikke, at det for barnets skyld skulle være nødvendigt at gå helt op til 9 måneder" (Grethe Philip for det Radikale Venstre i: Folketingstidende 1977-1978, Forhandling I, spalte: 1783). Kampen, om hvilke behov småbørn har, udspillede sig således som kampen om, hvem der har adgang

til den rigtige viden om børnene, og det satte sig igennem som modsatrettede politiske intentioner. Dermed var der ikke længere enighed om, hvilken viden om børn der er “den rigtige viden om børn” og ej heller hvilke familiepolitiske løsninger, der skulle etableres for at sikre danske børn de bedste udviklingsbetingelser.

I analysen af den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv har det været muligt at få indblik i, *hvordan* den nye forståelse, af hvad der er et godt hverdagsliv for et småbarn, bliver del af diskursen, fordi det gentages, at småbørn har naturgivne behov men samtidig hævdes, at børneforskningen er blevet klogere på, hvilke behov børn egentlig har. Det er således ved at holde fast i diskursens grundfigur “børn har dokumenterbare behov + det er familiepolitikens opgave at sikre børnene de bedste udviklingsbetingelser”, at en ny forståelse af barnet gør sin entre i den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv. Således er der *ikke* tale om en grundlæggende anderledes forståelse af barnet og ej heller af forholdet mellem børn og politik. Der er først og fremmest tale om, at diskursens viden om børn og dermed det hidtil fælles argumentgrundlag udfordres:

Generelt set taler det sidste tiårs forskning altså for, at selv de helt små børns udvikling befordres af samvær med andre børn (...) Udgangspunktet for undersøgelsen [her refereres til en svensk undersøgelse udført af den svenske psykolog Kerstin Sjöblom] var en udpræget kritisk holdning overfor, at spædbørn allerede tidligt begynder på vuggestue. Resultaterne viste dog, at mange af de små trivedes og så ud til at have det godt. Spædbørnene reagerede alle, omend på forskellig vis, på det nye miljø og de fremmede ansigter. Men efterhånden knyttede de sig til personalet. Selv om dette forhold ikke var så nært som det, børnene havde til forældrene, kunne det blive tilstrækkeligt stærkt til, at børnene i institutionen kunne udvikle sig på en positiv måde. (Børnekommissionen 1981: 84ff)

Resultatet af denne diskursive ændring er, at hvor man hidtil havde været enige om, *hvordan* man fra familiepolitisk hold burde tilrettelægge samfundet, men *ikke* havde været enige om de finansielle betingelser, var man i slutningen af 1970erne ikke enige om, hvad der var den nødvendige politik, fordi man ikke længere var enige om, hvad der var sandt at sige om børnene og børnenes hverdagsliv. Dette blev startskuddet til 1980ernes familiepolitik, der i højere grad end tidligere ekspliciterede et partipolitisk tilhørsforhold.

Fra viden om børn til meninger og holdninger om familielivet

Det ville være en tilsnigelse at sige, at dansk familiepolitik før 1980erne ikke også var sammenhængende med partiernes holdninger til familielivet og til familiens rolle i samfundet. Ikke desto mindre var det, der i 1960erne og 1970erne var blevet anerkendt som meningsfulde udsagn om småbørn, udsagn, der knyttedes direkte til den forskningsbaserede viden om børn, og det var ved at bringe *anden* forskningsbaseret viden om børn ind i den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv, at forskellige forståelser af småbarnets gode liv fungerede sammen i diskursen omkring 1980.

Uenigheden, om hvilken viden om børn, der var rigtig og hvilken viden om børn, der var forkert, førte i første omgang til åbenlyse skænderier om, hvad der er sandt at sige om børn. Som det fx kom til udtryk i tidens folketingsdebatter:

Hr. Henrik Toft mente at kunne konstatere, at det var moderen, der betød mest for barnet i de første år. Jeg mener, hr. Henrik Toft vil få ganske svært ved at finde dokumentation for den påstand. Hvis hr. Henrik Toft i stedet havde holdt sig til, at det var meget vigtigt for det lille barn med en stabil voksenkontakt, havde hr. Henrik Toft været på rette spor. Der er nemlig ikke noget, der tyder på, at det skal være moderen. Det, der er det givne i denne sag, er den stabile voksenkontakt, og det siger jo et eller andet om, hvordan vi kan indrette

samfundet. (Socialminister Ritt Bjerregaard i: Folketingstidende 1981-82, Forhandlingerne I, spalte: 540)

I anden omgang banede uenigheden vejen for nye argumenter. Således ses det, hvordan det bliver anerkendt at fremføre udsagn og argumenter for den familiepolitiske udvikling på baggrund af det, man *mener* i det enkelte parti. Hvor det siden 1960erne havde været en *fælles sandhed* i diskursen, at småbørn har naturgivende behov, som det er familiepolitikens rolle at sikre rammerne for, bliver det i løbet af 1980erne en *fælles sandhed*, at det enkelte parti har et partipolitisk bud på, hvordan dansk familiepolitik skal etableres. Et partipolitisk bud der er i overensstemmelse med, hvordan man inden for det enkelte parti i øvrigt mener, at forholdet mellem stat og befolkning skal være. Således gav det mening at basere familiepolitikken på baggrund af det, de regeringshavende partier *mente* om familierne.

Denne diskursive ændring kom blandt andet til udtryk ved, at folketingsdebatterne ændredes ganske markant. Hvor politikerne tidligere begrundede deres udsagn om børn og familier med, at det var bedst for børnene, fremførte selvsamme politikere nu ideologibegrunder argumenter. I 1980erne var god familiepolitik en politik, der kobledes sig ganske tæt til, hvordan det enkelte parti ønskede samfundet skulle udvikle sig. Således gav det mening at adskille partiets familiepolitik fra de øvrige politiske partiers familiepolitik og dermed understrege egen partipolitiske fundering:

Må jeg her tilføje: børnepolitik er familiepolitik. Familien er den enhed, som samfundet skal bygge på. Det er i familien barnet udvikles. Det er først og fremmest her, at dets kulturelle påvirkning finder sted og dets livsholdning grundlægges. Hovedformålet for konservativ familiepolitik er at skabe rammer, som den enkelte familie selv fylder ud, og inden for hvilke den har mulighed for selv at være ansvarlig for sin situation. (Folketings-

tidende 1986-1987 (1. samling), Forhandlingerne bind V, spalte: 6456)

I dette citat ytres dét, som man inden for Det Konservative Folkeparti, havde sagt også i 1960erne og 1970erne nemlig, at småbarnets gode liv sikres i hjemmet og i familien. Der tales fortsat om småbarnets udviklingsbetingelser, men der henvises ikke længere til forskningsbaseret viden om småbørn. Der henvises til det ideologiske forhold mellem familie og stat, hvor familien er en autonom og ansvarlig enhed, der selv fylder hverdagens rammer ud. Da den Schlüter-ledede regering i 1988 slog fast, at: “*Det skal være godt at være barn i Danmark*” (titlen på regeringens handlingsplan for børn i marts 1988, jf. Socialministeriet 1988) blev det ligeledes understreget, at god familiepolitik er den politik, der lader familierne selv bestemme, hvordan hverdagen skal tilrettelægges. I en konservativ forståelsesramme skulle dansk familiepolitik sikre familiernes selvforvaltning og for alt i verden undgå at være formynderisk.

Forældrene som garant for barnets gode liv

Som følge af den partipolitiske familiepolitik forsvandt de spørgsmål, som havde været helt grundlæggende for dansk familiepolitik efter 1960. Således handlede dansk familiepolitik i slutningen af 1980erne ikke længere om at finde svaret på hvilken familiepolitik, der kunne sikre børnenes behov bedst muligt. Det var end ikke meningsfuldt at være fælles om at undersøge, *hvad* der er et godt hverdags- og familieliv for et småbarn. Tidligere fælles og relevante spørgsmål om børns hverdagsliv var irrelevante i en partipolitisk funderet diskurs. Sammenfaldende med det svækkede fokus på almindelige børns almindelige hverdagsliv, ses opkomsten af et styrket fokus på forældrene. Således overtog forældrene ad åre rollen som de familiepolitiske relevante subjekter, også når det handlede om børnenes hverdagsliv.

Følger man forståelsen, af at familiepolitik skal have fokus på forældrene og særligt på forældrenes tilrettelæggelse af familiens hverdagsliv, er en central figur Venstres parole om, at pengene skal følge barnet:

Venstres bud på at løse dette problem [manglende tid mellem forældre og småbørn] er, at vi simpelt hen i stedet for som i dag at lade institutionerne få pengene, lader pengene følge barnet, altså udbetalt til forældrene. Det vil give forældrene mulighed for selv at vælge, hvad, de føler, er det rigtige. Der er sikkert mange, som vil foretrække de forskellige daginstitutioner, som vi kender i dag. Nogle vil sikkert ansætte hjælp derhjemme til at passe børnene og andre vil foretrække deltidsarbejde eller en helt fjerde model. Det er i og for sig ganske ligegyldigt. Det centrale for os er, at man skaber muligheder, således at forældre selvstændigt kan tage stilling til, hvad der tjener den enkelte familie bedst. (Helge Sander for partiet Venstre i: Folketingstidende 1991-1992, Forhandlinger Bind IV, spalte: 5985)

I Venstre manifesterede denne forståelse sig som en partipolitisk grundsten i det familiepolitiske arbejde allerede i anden del af 1980'erne. Med gentagne udsagn, om at pengene skal følge barnet og administreres af forældrene, repræsenterede partiet en ny forståelse af, hvordan børn sikres gode udviklingsbetingelser. Gode udviklingsbetingelser for børn, der tidligere (og på dette tidspunkt også i folketingets andre partier) var blevet defineret som substantielle og definerbare forhold, blev af Venstre defineret som resultatet af forældres frie valg. Devisen var (og er), at hvis blot valget er frit for forældrene, er det bedst for barnet. Dermed tilskrives forældrene en rolle som subjekter, der er vidende om konsekvenserne af deres valg både her og nu og på sigt.

Denne forståelse af forældreskabet etableredes i den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv først i partiet Venstre, kort tid efter i Det Konservative Folkeparti og lidt senere også i partier som Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre (jf. Grumløse 2014).

Således gav det i løbet af små 10 år mening for stort set alle partier i Folketingssalen at have familiepolitisk fokus på forældrene, og forståelsen, af at god familiepolitik er den politik, der kan sikre forældres valgmuligheder, blev delt af flere. Ved at følge diskursen over tid og dermed lave et diakront snit ses det således, hvordan denne forståelse startede i Venstre, og hvordan den med enkelte reformuleringer og tilpasninger kom til at fungere som en meningsfuld forståelsesramme i andre og ikke mindst grundlæggende anderledes partier.

Laver man, det Anders Fogh Jensen benævner et synkront snit igennem diskursen i anden del af 1990'ernes, tales der således for et væld af gode hverdage for småbørn, der netop er mulige (og sameksisterende), fordi synspunktet, om at forældrenes frie valg per se er bedst for børnene, fungerer som et *delt synspunkt* i diskursen. På dette tidspunkt var det ganske enkelt blevet sandt at sige, at børns gode liv er sikret, hvis blot forældrene er sikret de rette valgmuligheder. I denne retorik bliver forældres *refleksivitet* og *valghandlinger* ganske centrale. I det følgende som daværende socialminister, Socialdemokraten Karen Jespersen, udtrykte det i forordet i udgivelsen "Far, mor, børn og arbejde":

Hvorfor udsende en bog, hvor 10 familier selv fortæller om deres dagligdag med børn, arbejde, familieliv, fritidsliv mv.? Kan det virkelig interessere nogen ud over de deltagende familier selv? Ja, det kan det, og det gør det! (...) I denne bog giver 10 forskellige familier deres bud på mulige måder at kombinere et godt familieliv og et godt arbejdsliv. Jeg håber, at bogen vil få nogle til at standse op et kort øjeblik og overveje, om den måde, de har indrettet deres tilværelse på, nu også er den rigtige for dem, eller om der er andre muligheder. (Regeringens Børneudvalg 1996: 7ff)

Citatet er et eksempel på, hvordan forældres valghandlinger kommer til at stå i centrum, når der formuleres familiepolitik inden for en neoliberal forståelsesramme. Det er vel at

mærke en socialdemokratisk socialminister, der taler for, at de refleksive forældre kan organisere hverdagslivet ad hoc og omorganisere om nødvendigt. Dette er en markant anderledes måde at tale om børns hverdagsliv på, end da man i Socialdemokratiet blot 5-10 år tidligere talte for at etablere en eksplicit familiepolitik, der dels skulle sikre alle forældres ret til en deltidsstilling, og dermed børns ret til det rette forhold mellem deres tid i hjemmet og deres udepassning, dels skulle sikre børns ret til et dagtilbud, fordi man i Socialdemokratiet mente at vide, at børn har behov for at deltage i et dagtilbud sammen med andre jævnaldrende (Grumløse 2014).

Udgivelsen er således et eksempel på, hvordan det i løbet af 1990'erne bliver naturligt at tale om småbarnets gode liv som resultatet af forældrenes refleksive valg. Det, der tidligere var et isoleret og marginaliseret liberalt synspunkt, fungerer nu som en præmis i den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv. Udgivelsen "Far, mor, børn og arbejde" er ligeledes et eksempel på, hvordan *ansvaret* for småbørns hverdags- og familieliv har bevæget sig fra at være et familiepolitisk ansvar til at være et ansvar, der er placeret hos forældrene. Denne bevægelse er ikke særegen for familiepolitikken men snarere et kendetegn ved tiden, hvor en neoliberal forståelse af borgeren sætter sit præg også på tidens socialpolitik (fx Villadsen 2003) og sundhedspolitik (fx Vallgård 2003). Således kan den familiepolitiske diskurs om småbarnets gode liv og de markante ændringer, som fandt sted i løbet af 1990'erne, ses som et led i en større politisk og samfundsmæssig ændring, hvor borgerens selvforvaltning er et fælles mål.

Et neoliberalt tomrum

Med et familiepolitisk fokus på forældre og forældres valghandlinger er almindelige børn forsvundet ud af dansk familiepolitik som familiepolitisk relevante subjekter. "Barnets gode liv", der tidligere blev betragtet som no-

get definerbart og nært knyttet til forestillingen om, at børns trivsel kræver nogle særlige rammer, forstås i dag som noget individuelt, og forældrene som dem, der kan sikre børnene et godt hverdagsliv, hvis blot forældrene har noget at vælge imellem. *Valget* er i sig selv et gode.

Dette er nok det klareste eksempel på, at dansk familiepolitik er blevet efterladt i et neoliberalt tomrum, hvor tidligere fælles problemstillinger henlægges som private anliggender. Selvom tiden forud netop var præget af uenigheder og stridigheder, om hvad der kan betragtes som et godt hverdagsliv for et barn i førskolealderen, var der enighed om, at det var vigtigt at stille spørgsmål og søge svar. Det var så at sige fælles, at man fra politisk hold betragtede almindelige børns hverdagsliv som et familiepolitisk relevant emne. Når småbarnets gode liv er reduceret til at være resultatet af forældres valg og et privat anliggende, mangler almindelige børn og "den almindelige hverdag" ganske enkelt en opmærksomhed, som tidligere var omdrejningspunktet for dansk familiepolitik. Resultatet er, at vi har efterladt såvel børnene som deres forældre i et neoliberalt tomrum.

Med en grundlæggende tro på, at forældre træffer de bedste valg for børnene både her og nu og på sigt, er der ikke overraskende politisk interesse for de forældre, der *ikke* lever op til de overordnede forventninger om refleksivitet og indsigt i egne valgs konsekvenser. Men det er ikke uproblematisk at ville "fange" det uhensigtsmæssige, når man ikke vil tage stilling til endsige diskutere det uhensigtsmæssige. Som også Pernille Juhl viser i sin afhandling *På sporet af det gode børneliv* (Juhl 2014) er den politiske opmærksomhed for såkaldte "bekymringsvækkende forældreskaber" i de seneste år intensiveret ganske betragteligt. Men skal man kunne definere det uhensigtsmæssige i barnets hverdagsliv, er der behov for, at man fra politisk hold tager stilling til, hvad der kan betragtes som godt

og hensigtsmæssigt (Ibid.). Når vi i disse år ser en ensidig opmærksomhed på forældrene, der materialiserer sig som værktøjer fx forældre-undersøgelser, ressourcefamilier, forældrekurser og forældreplæg og en blind tro på, at vi "bare" skal få øje på de forældre, der ikke kan varetage barnets bedste, er det også udtryk for et neoliberalt tomrum, hvor mangelfulde forældreegenskaber bliver en diffus forklaring på, at der trods alt engang imellem er behov for et samspil mellem stat og familie. Skylden placeres hos forældrene og eventuelle samfundsmæssige uhensigtsmæssigheder overses (Grumløse 2014: 157ff).

Det skærpede fokus på de bekymringsvækkende forældre understøtter ligeledes forståelsen af, at småbørns hverdags- og familieliv kan arrangeres meget forskelligt, så længe hverdagslivet ikke vækker til bekymring, mens bekymringsvækkende forældreskaber skal vurderes på baggrund af, hvordan småbørns hverdags- og familieliv ser ud ganske konkret (jf. Pernille Juhl 2014.). Sagt med andre ord kan forældre, der ikke vækker til bekymring, arrangere deres småbørns hverdags- og familieliv på et væld af måder, der hverken debatteres eller undersøges nærmere inden for det familiepolitiske felt, fordi forældre forstås som subjekter, der tager deres *forældreansvar* på sig, hvis de har de rette *forældrekompetencer*, mens forældre, der ikke menes at have de rette forældrekompetencer, indskrives i en ganske detaljeorienteret og eksplicit familiepolitik, hvor det at gøre forældreskabet rigtigt bliver essentielt.

Således konkluderes det i afhandlingen dels, at vi lader almindelige børn i stikken, når vi ikke diskuterer deres almindelige hverdagsliv dels konkluderes det, at nutidens neoliberale familiepolitik atter har reduceret dansk familiepolitik til et socialpolitisk værktøj. Værktøjsskassen er dog gevaldigt udvidet med nye værktøjer til at finde frem til og reducere det uhensigtsmæssige hverdagsliv i de danske børnefamilier. Men det er dog værktøjer, der –

som børnene – har behov for, at vi diskuterer og søger svar på, hvad der kan betragtes som et godt hverdagsliv for et barn i førskolealderen.

Litteratur

- Banke, Cecilie (1999): *Den sociale ingeniørkunst i Danmark*. Ph.d.-afhandling. Roskilde: Roskilde Universitet.
- Befolkningskommissionen (1937): *Laan til Boligbyggeri og Huslejeafdrag for mindrebemidlede børnerige familier*. Befolkningskommissionens Betænkninger Nr. 2.
- Befolkningskommissionen (1938): *Moderens retigheder i anledning af fødsel samt angaaende seksualoplysning*. Befolkningskommissionens betænkninger Nr. 3.
- Bowlby, John (1953): *Børn uden hjem – et samfundsproblem*. København Munksgaard
- Børnekommissionen (1981): *Børnekommissionens betænkning*. Betænkning nr. 918
- Damsholt, Tine (2000): *Fædrelandskærlighed og Borgerdyd*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Folketingstidende (1954-2010): *Folketingstidende, Forhandlingerne i folketingsåret*. Albertslund: Schultz Grafisk
- Foucault, Michel (2001): *Talens forfatning. I: Talens forfatning*. København: Hans Reitzels Forlag
- Foucault, Michel (2005): *Vidensarkæologien*. Århus: Philosophia
- Grumløse, Sine Penthin (2014): *Den gode barn-dom – dansk familiepolitik 1960-2010 og forståelsen af småbarnets gode liv*. Udgivet af: Ph.d.-programmet Hverdagslivets Socialpsykologi, Roskilde Universitet.
- Honekamp, Ivonne (2008): *Family Policy in Germany: Appraisal and Assessment*. In: *Journal of Family History* 2008: 33.
- Jensen, Anders Fogh (2005): *Mellem ting. Foucaults Filosofi*. Frederiksberg: Det lille forlag
- Juhl, Pernille (2014): *På kanten af det gode børneliv – om småbørns livsførelse og voksnes bekymring*. Udgivet af: Ph.d.-programmet Hverdagslivets Socialpsykologi, Roskilde Universitet.
- Kampmann, Gerda (1950): *Loven om husmoderaftløsning*. In: *Nationaløkonomisk Tidsskrift*. Bind 88

- Koch, Lene (2000): *Racehygiejne i Danmark*. København: Gyldendal.
- Kommissionen vedrørende Kvindernes Stilling i samfundet (1970): *Betænkning vedrørende Familiens og Børnenes tilpasning*. Betænkning nr. 575
- Kommissionen vedrørende Kvindernes Stilling i samfundet (1974): *Betænkning vedrørende Kvindernes Stilling i Samfundet*. Betænkning Nr. 715
- Lov (nr. 72) om Behandling af forbryderske og forsømte Børn og unge Personer. Stadfæstet af H.M. Kong Christian d. IX. Den 14. April 1905. København: Forlagt af V. Pios Boghandel 1916.
- Ministeriet for Familiens anliggender (1967): *Betænkning vedrørende økonomisk støtte til mødre med spædbørn*. Betænkning nr. 464
- Regeringens Børneudvalg (1996): *Far, mor, børn og arbejde*. København: Regeringens Børneudvalg.
- Socialministeriet (1988): *Det skal være godt at være barn i Danmark. Regeringens handlingsplan for børn*.

- Schmidt, Lars-Henrik og Kristensen, Jens Erik (1986): *Lys, luft og renlighed*. København Akademisk Forlag.
- Steincke, K.K. (1920): *Fremtidens forsørgelsesvæsen*. København
- Vallgård, Signild (2003): *Folkesundhed som politik. Danmark og Sverige 1930 til i dag*. Århus, Aarhus Universitetsforlag.
- Villadsen, Kaspar (2003): *Det sociale arbejde som befrielse*. I: Järvinen, Margaretha og Mik-Meyer, Nanna (red.): *At skabe en klient. Institutionelle identiteter i socialt arbejde*. København, Hans Reitzels Forlag.
- Villadsen, Kaspar (2004): *Det sociale arbejdes genealogi*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Wichmann, Maren (2009): *Familiepolitik i 1950'erne*. I: Hansen, Else og Jespersen, Leon (red.): *Samfundsplanlægning i 1950'erne. Tradition eller tilløb?* København: Museum Tusulanums Forlag